

ӘОЖ 654.197

Қ.Ж. Тұрсын

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: Kudaibergen51@mail.ru

Телевизиядағы кері байланыс процесі

Аңдатпа. Мақалада әлемдік ғалымдардың телевизиядағы кері байланыс процестері туралы мәліметтері келтірілген. Автор осы ғылыми-зерттеуінде күні бүгінге дейін ғалымдар арасында талас тудырып отырған коммуникациялық процестің кейбір қырларына тоқталып, осы бағыттағы өзінің ой-пікірлерін ұсынады.

Түйін сөздер: байланыс процесі, идея, информация, коммуникатор.

Өркениетті әлемдегі техникалық әрі шығармашылық жетістіктің ертелі-кеш отандық телеарналарға да жетері даусыз. Сол кезеңде қай телекомпанияның, не арнаның хабарларының сапасы жоғары, не төмен деген пікір де айтылмайды, баға да берілмейді. Нәтижені әлгі есептегіш шешеді. Қай арнаны қанша уақыт көрсе, соған тиесілі ақысын көрермен ай сайын төлейді. Хабары көңілден шығып жатқан телекомпания соған лайық байып, қалтасы қалыңдаса, ал ешкімнің назарын аудармағаны күнкөрістен қағылып, амалсыздан жабылады, не болмаса жаңа ізденіспен жұмыс сапасын жақсартуға кіріседі.

Теледидар – бүгінгі өміріміздің, қоғамымыздың айнасы. Алайда отандық теларналардың көшбасшысы болып отырған Қазақ теледидары бүгінгі құбылысымызды өз бояуымен көрсетіп отыр ма? Амал не, тек бетінен қалқып ғана өте шығады. Күн сайын сан бағытта көрсетіліп жатқан телехабарларға тереңдік, байыптылық, жүйелілік жетіспейді. Саясат, экономика жағы мүлдем ақсаулы, қоғамдық қозғалыстар мен саяси партиялардың бүгінгі тіршілікке, хал-ахуалға көзқарасы мен пікірлері берілмейді. Ел аумағында бәрі де ойдағыдай, бәрі де экономикалық дағдарыстан шығар жолды тек үкіметтік бағдарлама деп түсінетіндей етіп көрсетіп, сондай көзқарасты қалыптастырғысы келетінін қайтерсіз?! Проблемалық деген телехабарлардың өзегінде әлеуметтік зерт-

теу, саралап зерделеу жоқ. Демек, хабарларда көрерменге жылтыр сөз бен жалаң көріністер ғана көрсетіліп, жауырды жаба тоқу байқалуда. Өзіндік бағыт-бағдары мен айтары бар экономистер, философтар, саясаттанушылар, депутаттар сөз алып, өз ойларын ашық ортаға салып жатса, мұнан хабар ашылып, мән-мазмұны да байымас па еді? Баяғы тоталитарлық кездегідей тақырыпты тарылтып көпке белгілі жайтты қайталаудан әріге аспайтын сұхбат-әңгімелердің кімге керегі бар?! Қалың көрерменді елең еткізіп салиқалы ойға жетелер хабарлар аса сирек.

Демек, күн сайын сан-салалы бағыттағы телеарналардағы сағаттап берілетін ақпараттар ағынынан аларың шамалы. Бүгінгідей аса қымбат уақыттың әр минуты табыс-бизнеске айналып отырғанда соның бәрін ерінбей-жалықпай көрер адам табыла қояр ма екен?! Қай кезеңде де экрандағы хабар неғұрлым жедел әрі қысқалығымен ұтады. Ол көрерменге оқиганың ізін ала жетіп жатса, қане?! Бұл орайда отандық телеарналарға тағы да Ресей теледидарларының жаңалықтарын еріксіз үлгі етуге тура келеді. Қандай ғажап, әрі қысқа, әрі нұсқа. Хабарлары тартымды әрі сонылығымен ғана емес, көптің көкейіндегісін жеткізуімен де құнды.

Бүгінде елдегі демократияның өрістілігі мен өміршеңдігін де ақпараттың сан алуандығы әрі шыншылдығымен бағалайтын заман. Демек, ақпарат неғұрлым мол әрі жан-жақты болған сайын, демократияның өркен жаюы да жедел-

дей түседі. Бірақ ақпарат соншалықты көп екен деп, оны елдің беделін түсіруге, ұлттар арасындағы татулыққа сына қағуға, біреуді орынсыз даттауға не асыра мақтауға, жөн-жосықсыз насихат құралына айналдыруға тағы да болмайды. Сондықтан бүгінгі таңда отандық қай журналист болмасын еліміздегі қоғамдық келісімнің бұзылмауын, саяси тұрақтылықтың беки түскенін қалайды. Олардың әрбірі тәуелсіздігіміздің қадір-қасиетін өскелең ұрпақ санасына сіңірудің қаншалықты маңызды екенін түсінеді. Елдегі әлеуметтік-экономикалық реформалар барысын журналистер қауымы барынша талдап, күнгейі мен көлеңкелі жағын қатар көрсетіп отырады. Соған орай қоғамдағы әрбір өзгерісті қалт жібермей, ұдайы ортасында жүретін журналистер белсенділігі биіктемесе, еш уақыт төмендемек емес.

Бүгінгі таңда елімізде БАҚ-тың ырғақты дамуын қамтамасыз етудің нақты қадамдары қолға алынуда. Соның бір дәлелі – қосымша құн салығы бойынша жеңілдіктің мерзімі ұзартылып, мемлекеттік тапсырыстарды орындайтын БАҚ-тың ел көлеміндегі таралу ауқымының кеңеюі. Мемлекеттік тілде хабар тарататын теле-радио компанияларын үкімет тарапынан қаржылай қолдау жасау жаңа арнаға түсті.

Қай кезеңде де жаңа мыңжылдықтың табалдырығын тәуелсіз елдің патриоттары ретінде аттаған тележурналистердің иығына үлкен жауапкершілік артылады. Бұл, алдымен, мемлекеттің ішкі тұрақтылығын, сонан соң ақпарат қауіпсіздігін сақтауға қатысты өрбиді. Мұның қай-қайсысы да бір-бірінен бөле-жара қарауға болмайтын маңызды мәселе екенін журналистер жақсы біледі. Сол себептен де еліміздегі мемлекеттік не тәуелсіз болсын, әр БАҚ-тың алдында халықтың қоғам мен билікке, баспасөз бен оның өкіліне сенімін қалыптастыра отырып арттыру міндеті тұруы тиіс. Сенім жоқ жерде ештеңе болуы мүмкін емес. Қытайдың ұлы ойшылы Конфуций: ”Қолыңызда әскер, азық-түлік, сенім үшеуі қатар тұрса, алдымен, қайсысын алып тастар едіңіз?” деген сауалға “Алдымен, әскерді, сонан соң азық-түлікті алып тастар едім” депті. Ал сенімді сақтап қалатынын айтқан. Бұдан ұлы ойшылдың не айтқысы келгенін түсіну аса қиын емес.

Мемлекетіміз нығайып, шаңырағын көтеріп, аяғынан нық тұрып, дүниежүзілік қауым-

дастыққа толық араласып отырған он алты жылда Қазақстан БАҚ-ының ежелден келе жатқан игі дәстүрлері осы кезең аралығында тек сақталып ғана қалған жоқ, нығайды, күшейді, өрістеді, дамыды. Сонымен бірге ол жаңаша бағытта, жаңа бір сипат ала бастады. Бостандыққа негізделген мемлекетіміздің жаңа ақпараттық кеңістігі қалыптасты. Бірақ бұл бір рет орнығып қозғалмай қалатын құбылыс емес. Оның үнемі өзгеріп, дамып отыруы заңдылық. Еркін ұрпақпен бірге, еркін сөз, еркін ой, пікір айта алатын жүзі жарқын, сөзі батыл журналистер легі қоғамға мейлінше араласа алса – ол да тікелей сөз бостандығының нәтижесі.

Қазіргі таңда еліміздегі БАҚ демократиялық қоғам кезеңіндегі жүрер жолын айқындаған биік дәрежеге көтерілді. Шын мәнінде БАҚ ресми емес “төртінші билік” деп танылады. Әсіресе мемлекеттік емес, яғни тәуелсіз телеарналар мен басылымдар саны қазір Қазақстан аумағында Орталық Азияның бізден басқа төрт мемлекетіндегі БАҚ-тарын қосқандағыдан әлдеқайда артып отыр. Қазақстан бұл бағытта да тек көршілер емес, ТМД елдерінің ішінде алғашқылардың бірі болып тәуелсіз БАҚ-қа еркіндік, құқықтық жағдай туғызып, олардың кең таралымдылығына мүмкіндік берді. 1992 жылдың қазан айында Алматыда ЮНЕСКО мен Қазақстан Үкіметі бірлесіп өткізген тәуелсіз баспасөз ақпарат құралдарының халықаралық конференциясына дүниежүзінің елдерінен 160-тан астам телерадиокомпаниялар мен әйгілі газет-журналдар редакцияларының, баспалардың өкілдері қатынасқан, Алматы Декларациясы қабылданды. Тәуелсіз БАҚ-тың ешқандай шектеусіз, цензурасыз заң жүзінде тіркеліп, баспасөз рыногына араласуы – демократиялық мемлекеттің ең көрнекті көрсеткіші. Мемлекет өз тарапынан бұл бағытта аз жұмыс жасаған жоқ. Құрылтайшылардың құқықтары жеткілікті БАҚ-тың өмір сүруін қамтамасыз ететін заңдар да жұмыс істейді. БАҚ-тар кейде сол заңдардың өзіне риза болмай жатады. Заң ешқашан белгілі бір топ немесе саланың ғана мүддесін қорғау үшін жасалмайды. Заң қашан да халықтың, мемлекеттің мүддесін қорғауға міндетті.

Журналист мейлінше шыншыл және әділ болу арқылы ғана жұртшылық сеніміне енеді. БАҚ-тар мен журналистер өз материалдарының кейіпкерлерін өзгелердің пікіріне төзімді болуға

үйрете және талап ете отырып, бірінші кезекте өздері үлгі көрсетсе, БАҚ туралы заң тиісті мемлекеттік органдар олармен санасып, сыни материалдарға соған сәйкесті жауап қайтару үшін құқықтық қатынасқа да ықпал ете алар еді. Жазатын қауымның өзінің жауапкершілігі басты кезектегі мәселе. Биліктің бірде-бір тармағының, лауазым иесінің билікке монополиялы құқығының болмайтыны тәрізді, ол құқық бірде-бір олигарх бен бірде-бір саяси топта да болмауға тиіс. Журналистердің де басылымның немесе эфир сөзін монополиялай алмайтыны табиғи жайт. Біз сөз бостандығында көп нәрсеге көз жеткіздік, ол жетістікті тек дұрыс пайдалана білгенде ғана сөз бостандығын сақтап қала аламыз. Саяси мәдениет пен әділ, орынды сын болғанда ғана біз демократиялық құндылықтарымызды одан әрі дамыта аламыз.

Жарты ғасырға жуық мерзім ішінде Қазақ теледидарының қол жеткізген тамаша табыстары да мол, олқы соғып, кем түсіп, жоғалтқандары да жетерлік. Осы мерзім аралығында теледидар елеулі өзгеріске түсіп, түрлі реңге еніп, көптеген отандық, жақын шетелдің телекомпанияларына көп жағынан үлгі бола білді. Егемендік елестен шындыққа айналған кезеңде отандық теледидар шын мәнінде плюралистік бағытқа қадам баса түсті. Елімізде бүгінде мемлекеттік және мемлекеттік емес спутник арқылы метрлік, дециметрлік толқында хабарлар тарататын жүйе бар.

Телехабарлар да түрлі формалар мен пішіндерге ене отырып, оларға деген монополиялық позиция әлсіреп, мемлекет пен мемлекеттік емес хабар тарату құрылымдарының өзі де едәуір өзгеріске түсті. Осындай аумалы-төкпелі ситуациялық жағдайда, көпшілігінде көрермен ұтысқа шығып жатса да, алайда олардың жоғалтатындары да аз болмайды. Бұған телеэкраннан күн санап өтіп жатқан хабарлар легін байқау, саралау барысында көз жеткізуге болады.

Алдымен, отандық теледидардың табыстары мен жоғалтқандарына талдау жасап, баға беру үшін теледидар төңірегіндегі бүгінгі таңдағы шешімін табуға тиісті негізгі проблемаларға назар аударған жөн болып табылады. Электронды ақпарат құралдарына қысқа әрі нұсқа да болса, дәл әрі орнықты пікірді ағылшын лорды, Би-би-си компаниясының тұңғыш бас директоры Джон Рейт берген еді. Ол хабар тарату саясатынан – “хабарлау, ағарту, көңіл-көтеру” секілді үш негізгі

принципті бөліп алды әрі олар бүгінгі күні де радио мен теледидарға айқындаушы әрі бағыт беруші ретінде қалып отыр. Егер осы үш бағыт жайлы айтқанда, соның ішіндегі хабарлау саласында теледидардың қызғылықты, оперативті, тартымды, көппланды, ауқымды бола түсіп, оның көзқарас, пікірге кең жол ашқандағын атап айтуға тиіспіз. Экраннан республика өмірінің ішкі тыныс-тіршілігін беруде түбірлі өзгеріс пайда болып, ол күнделікті жаңалықтардың алтын арқауына айналды. Кеңестік заманда теледидар тәжірибесінде ішкі саясат аз берілетін де, оның орнына халықаралық өмірге орын молдау беріліп әрі ол көпшілігінде біржақты позиция ұстанып, капиталистік жүйені құбыжық етуге бағыттталатын.

Қазақ теледидарының ақпараттық палитрадағы байлығын сөз жоқ, жетістік ретінде бағалау лазым. Шын мәнінде, біздің отандық теледидарлар әлемдік ақпарат кеңістігіне еніп, бір мезгілде маңызды әлемдік жаңалықтарды өзге елдердің телевизиялық орталықтарымен қатар беруінде. Мұның өзі отандық теледидардың ғаламдасу кезеңінде ақпараттарды бұрынғыдан да ғөрі тиімді, қызғылықты әрі мәнерлі жасауға ұмтылысынан танылады. Алыс жақын шетелдердегі тілшілердің тірек пунктері ұлғайып, олардың әлемдік Си-эн-эн, Би-би-си және өзге де спутниктік арналарға еркін түрде кірігулеріне жол ашылып отыр. Одан бөлек, жеке жазылушылар үшін үйдегі антенна арқылы спутниктік хабар таратуға шығуға да мүмкіндік бар. Бүгінде республиканың көптеген қалаларында спутниктік және кабельдік теледидар арқылы әлденеше ондаған, жүздеген арнаны көруге жағдай бар. Мұның өзі көрермендердің өзіне қажетті түрлі ақпараттарды алу мүмкіндігінің бар екендігін көрсетіп отыр. Әрі әлемдік саясаткерлер мен қоғам қайраткерлерінің сұқбаттары мен әңгімелерін тыңдап, көру де әлемде не болып жатқанын тікелей бағамдап, байқауға мүмкіндік береді.

Сонымен, бірлікте біздің ақпараттық қызметіміз де халықаралық журналистикада үлкен қиындықтарға кезігіп отыр. Әлемдік журналистикаға талдау мен баға беру дәрежесі де өз мүмкіндігінен әлдеқайда төмен. Шолушылар халықаралық тақырыпқа баға беру кезінде елеулі қателіктер жіберіп жатады. Алайда осыған қарамастан Қазақстан теледидары ақпарат қызметі саласында елеулі табыстарға қол

жеткізді. Мәселен, теледидардағы екінші аспект – көңіл-көтеру бағытындағы бағдарламаларды алып қарайық. Бұл бағытта бағдарламалар саны өсіп, олардың пішіндері недәуір өзгеріске түсуде. Өткен он алты жыл көлемінде, негізінен, шетелдік, алдымен, америкалық, бразилиялық, мексикандық сериалдарды тамашаладық. Егер көпшілік мәдениеттің өз классикасы барын ескерсек, онда біз әлемге әйгілі ленталар мен эстрадалық бағдарламалармен сусындағанымызды да атап өткеніміз жөн болып табылады. Бұл біздің әлемдік мәдениет кеңістігінен мольнан қанығуымызға да даңғыл жол ашты. Сонымен бір қатарда көңіл-көтерушілік бағыттағы бағдарламалар өз кемшіліктерімен келіп, төрімізден бірақ шықты. Оған көркемдік дәрежесі төмен, зорлық-зомбылық пен эротикалық бағыттағы фильмдерді қосқан орынды. Көпшілік өнім, солай етіп, өзінің әрі плюсі әрі минусымен қатар, әрі қат-қабат бірлікте көрермен аудиториясына ентелей келді.

Соңғы кезеңде көпшілік мәдениетте қазақстандық үлгінің өзгеше көрініс беруі байқалуда. Осы тенденция телевидение мен кинода да ашық байқалуда. Табыстармен бірлікте аса мәнді минус – көңіл-көтерушілік бағдарламаларда тұрпайылықтың пайда болғандығы. Ол көрермендердің сана-сезімі мен олардың қабылдауларында әдепсіздік пен кейіпсіздікті туындатып отыр. Әрі оған Ресей арналарындағыдай қарсы қоятын “Культура” секілді арнамыз тағы жоқ. Егер осындай арна болған жағдайда, онда отандық теледидар екі себеппен зор нәтижеге қол жеткізген болар еді: біріншіден, көрермендерге ұсынылатын бағдарламалар өнімінің дәрежесін көтеруге, ал екіншіден, мемлекет есебінен осы сынды бағдарламаларды жүйелі әрі қажетті мөлшерде қаржыландыруға. Осы бағытта келешекте ойланатын мәселе, ол қоғамдық немесе қоғамдық-құқықтық стандартқа сай жаңа арна құру мәселесі. Осы арнаның өмірге келуі екі фактордың әсерімен күйреген және әлі де күйреп жатқан: коммерциялық арналарда үстемдікке ие болып отырған көпшілік мәдениет және жарнаманы көркемдік тәрбие бағытында өнімді жұмыс жасатуымызға аз да болса септігін тигізер еді.

Кеңестік жүйе кезеңінде теледидарда ағартушылық, оқулық және ғылыми-көпшілік бағыттағы бағдарламалар саны мол болатын

әрі олар теледидардан жүйелі түрде, үзбей көрсетіліп тұратын. Бүгінде “Қазақстан ұлттық арнасы” мен “Хабар” агенттігі не өзге арналарда ағартушылық бағыттағы бағдарламалар некен саяқ, не жоққа тән. Бүгінде ұрпақ пен қоғам мәдени апаттың шегіне келді. Теледидардағы осы зор шығынның орнын болашақта ешбір нәрсемен де жабуға болмайтындығын бүгін түсінбесек, ертең кеш болады. ХХІ ғасыр тарихқа осы бағыттағы Қазақстан теледидарларының ең бір қайғылы беттері болып жазылуы әбден мүмкін. Сондықтан мол дәстүрі мен тәрбиеде орасан зор арсеналы бар халық үшін “Еларна” негізінде “Мәдениет және білім беру” арнасын құрып, екіншіден “Хабар” агенттігінің негізінде “Қоғамдық теледидар” құру мәселесін Парламент алдына мәселе етіп қойған жөн болып табылады.

Табыстарымыз жайлы ауыз толтырып айтқанмен, уыстан шығарып алған не әлі де болса қол жетпеген проблемалар теледидар саласында жеткілікті. Егер біз телехабарларымызды өзге дамыған индустриалдық елдердің хабарларымен салыстырар болсақ, онда біздің көзімізге екі аспектідегі кемшілік қатар түседі, ол кабельдік және спутниктік тележүйе. Кабельдік телевидение – бұл тұрғын үй массивтерін қамтитын, әрі соларға қызмет көрсететін кабельдік жүйе. Алайда бірде-бір кабельдік тележүйенің республика не облыстық деңгейдегі жүйелі тақырыптық бағдарламасы бізде әлі күнге дейін жоқ. Оған қосымша, бүгінде шетелдік телехабарлар таратудың негізгі үлес салмағы метрлік әлде дециметрлік диапазондарға емес, негізінен жаңалықтарды хабарлайтын Си-эн-эн не киноны көрсететін Хоум Бокс Оффис әлде музыкалық Эм-ти-ви секілді арналар бағдарламалары кабельдік не спутниктік жүйе арқылы таратылуда. Осы бағдарламалар көрермендердің жеке талап-тілегіне сай көрсетілуде. Кабельдік телехабар тарату жүйесі құрылымы жағынан журналдық баспа өнімінің құрылымына сай келсе де, ол бізде күні бүгінге дейін тұрақтылыққа айналған жоқ. Отандық инвесторлар болашақта қайтарым беретін кабельдік телевидениеге қаржыларын салудан тайсақтайды. Осыдан келіп біздің әлемдік стандарттан техникалық және программалық жағынан кейін қалуымыз сезілуде. Біздің көрермендер: телевизиялық қажеттілікте метрлік және дециметрлік диапазонмен шектеліп әрі қаржының тапшылығынан

да шетел арналарын көрсететін спутниктік каналдарға еркін түрде қол жеткізе алмай отыр.

Біз жоғалтқандарымыз қатарында техникалық және қаржылық проблемаларды атап көрсеткенмен, олардан әсте де кем емес мәнді кезеңді атап айтуға тиістіміз. Бүгінде Қазақстан теледидары егемендік лебімен бірге аса саясиленген және түрлі өкіметтік әрі корпоративтік құрылымдар ықпал ететін жағдайға душар болған. Соған орай азаматтық қоғамның ықпал ету аймағының азаюы өз кезегінде дабылды шаққа жетіп отыр. Кезінде саяси тапсырма кеңестік теледидарды құртуға дейін алып келді. Телекиллерлер теледидарға деген сенімді өлтіруге дейін алып келіп, сөз бостандығы идеясының беделін түсіруде. Осы кезеңде аудиторияның телекомпания басшыларынан әрі телевизиялық қауымдастықтан, кеңестік кезеңнен қалған саясиландыруды және өкіметтік құрылым мен корпоративтік құрылымдардың жаңа бағыт алған қысымшылығын жеңуді талап етулері орынды.

Өткен ғасырдың 80-жылдарының орта шенінде қоғамда жариялылық пен қайта құру басталды. Сол кезеңде телевизия қызметкерлерінің “бізге еркіндікті берді, алайда ол бағытта не істеу керектігін айтқан жоқ...” деген сөзінде үлкен мән бар. Алайда теледидар қай кезеңде де қоғам мен оның даму перспективасын өзінің күнделікті сюжеттері мен хабарларында тайға таңба басқандай етіп көрсетпеп пе еді? Сол кезеңнің өзінде де телевизиялық

бағдарламалар сан-саладан қоғамның даму процесі мен кемшін тұстарын аяусыз сын тезіне алып жатты. Алғашқы кезеңде отандық телевидение өзінің коммуникациялық табиғатына сай орталықтандырылған жүйеде дамып, ол процесс тар шеңбердегі партиялық талап құқығынан шығып кете алмады. Тоталитарлық мемлекетте субъективті қондырғылар қандай да бір уақытқа сан жағынан өсу (аудитория мен материалдық-техникалық база) және сапа жағынан көрсеткішке (ұнамды бағдарламалар, кәсіби шеберлікті жетілдіру) ыңғайласа білді.

Теледидар – қоғамдық жүйе, ол социум заңымен өмір сүреді, сондықтан осы процесс қай кезеңде де барлық қоғам үшін актуальды. Ал күнделікті өмір ағымын қалт жібермей қадағалап, соған дер кезінде үн қосып отырған отандық телеарналар үшін бұл қашан да бұлжымас заң.

Әдебиеттер

- 1 Шерковин Ю.А. Природа и функции массовой коммуникации / Вест. МГУ. Сер. XI. Журналистика. 1967. – № 6. – С. 41.
- 2 Аристотель. Риторика. – СПб., 1884. – С. 15.
- 3 Ножин Е.А. Проблемы теории публичной речи: автореф. – М., 1974.
- 4 Багиров Э.Г. Очерки теории телевидения. – М.: Искусство, 1978. – С. 68.
- 5 Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. – М., 1963. – С. 5.

К. Турсын

Новая информационная сфера

В этой публикации анализируется обратный телевизионный процесс связи с многомиллионной аудиторией голубого экрана.

Ключевые слова: процесс связи, идея, информация, коммуникатор.

K. Turcin

New information environment

In this publication the return television process of communication with a millions audience of the blue screen is analyzed.

Keywords: communication process, idea, information, communicator.